

Izvori i literatura o revolucionarnom radničkom pokretu u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Jedna je od pretpostavki za znanstveno istraživanje — obradu, pisanje, interpretaciju povijesnog razvoja nekoga društvenog pokreta, njegova programa, organizacije i akcije — utvrđivanje putova za moguće saznanje ili produbljavanje dosadašnjeg znanja na osnovi dostupnih izvora, njihove kritičke valorizacije, historiografije i povijesne literature. Iskazuje se to i na primjeru revolucionarnog, što znači komunističkog revolucionarnoga radničkog pokreta — političkih i sindikalnih njegovih organizacija kao i svih drugih pojavnih oblika i istupa — u razdoblju između završetka prvoga svjetskog rata i početka NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Vrijeme je to kad se na tlu Jugoslavije konstituirao komunistički pokret, gradeći na borbenom iskustvu radničke klase i njezina pokreta u zemlji i svijetu, ali i u kritičkom sagledavanju tadašnje stvarnosti, kad je formulirao i artikulirao svoj program, osposobljavao se i osposobio se za akciju, kad je uz mnoge teškoće vanjskog i unutrašnjeg, tj. onoga izvan pokreta i onoga vlastitoga, značenja i uzroka, izrastao u značajan politički i društveni faktor u zemlji u pripremama za revolucionarni preobražaj društvenih odnosa i osnova. U tom pokretu ima posebno mjesto revolucionarni radnički pokret u Zagrebu. Radnička klasa i radni slojevi Zagreba, njihov politički i sindikalni pokret pod vodstvom KPJ, umnogome su određivali opće tokove revolucionarnoga radničkog pokreta u Jugoslaviji ne samo zato što je najveći dio centralnih foruma toga pokreta za područje Hrvatske, pa i za teritorij cijele zemlje, bio u Zagrebu, nego i zbog svoje borbenosti u akcijama, svoga sukobljavanja s drugim političkim snagama i njihovim organizacijama, svoje organiziranosti i snage u klasnoj borbi, u bitkama što su značile stalni rat s buržoazijom i njezinim sistemom vlasti i društvenim uređenjem. Iskustvo radničke klase Zagreba i njezina revolucionarnoga pokreta ugrađivalo se umnogome u program, organizaciju i akciju komunističkog pokreta u zemlji, određivalo ih je i usmjeravalo.

Posljedica je to činjenice što je u Zagrebu, u razdoblju omeđenom dvama svjetskim ratovima, kao privrednomu središtu Hrvatske, živjela i radila oko četvrtina radništva njezina sjevernog dijela i oko 6% radničke

klase Jugoslavije. Ta velika koncentracija radnika — za prilike u Jugoslaviji između dva svjetska rata — koji su zajedno s drugim radnim slojevima činili većinu zagrebačkoga stanovništva, i uza sve osobitosti njihove strukture te položaja, omogućila je takvu njihovu ulogu. Jer, radni slojevi Zagreba, grada u kojem su upravo u razdoblju između dva svjetska rata građanski slojevi utrostručeni, gdje su zbog raspodjele ekonomske moći klasne razlike bile vrlo velike (što se, među ostalim, vidi i po tome da je radno aktivno stanovništvo iz građanskih slojeva uzdržavalo gotovo dvije trećine ukupnoga građanskog stanovništva), vodili su neprekidni klasni rat s buržoazijom. Ekonomska moć zagrebačkoga građanstva omogućila je njegov veliki porast u odnosu na ostale slojeve stanovništva, a radni slojevi, koji su doduše bili uvijek većina stanovništva, u tom su razdoblju udvostručeni. Pripadnici radnih slojeva, a osobito fizički radnici, morali su raditi od najranije mladosti jer je radnička nadnica bila jedva dovoljna za održavanje egzistencionog minimuma radnika-samca. Radnička se klasa Zagreba neprestano popunjavala onim mladim ljudima koji su zbog siromašnja sela odlazili u grad u potrazi za poslom. Zato je radnička klasa Zagreba bila mlada i u klasnom i u dobnom pogledu. Bila je to klasa uglavnom prve generacije; u njoj je bio relativno malen broj pripadnika druge generacije radnika. Zbog toga što je zagrebačka privreda, a osobito industrija, umnogome temeljila svoj razvoj na iskorištavanju jeftine radne snage, što znači uglavnom nekvalificirane, i zbog značajki Zagreba kao grada s velikom koncentracijom građanskih slojeva, u radničkoj klasi Zagreba bio je relativno velik broj mladih radnika, zapravo još djece, te ženske radne snage. Oni su kao nekvalificirana radna snaga prodavali svoj rad u bescjenje, bilo iskorištavani kao naučnici ili mladi radnici, bilo kao kućne pomoćnice (npr. u vrijeme početka ekonomske krize 1931. godine bilo je zaposleno oko 9000 kućnih pomoćnica) ili kao tekstilne radnice (u Zagrebu je u cijelom međuratnom razdoblju bilo nekoliko većih tekstilnih tvornica). Radnička klasa i drugi radni slojevi Zagreba bili su izvrgnuti žestokoj ekonomskoj eksploataciji što se očitovalo ne samo u niskim nadnicama nego i u neprimjerenim radnim uvjetima, ali i uopće životnim prilikama. Radnici su uglavnom živjeli na rubu grada, u tzv. radničkim četvrtima — Trešnjevci, Trnju. Među njima su harale bolesti kao što su tuberkuloza i alkoholizam. Iz ekonomske eksploatacije proizlazila je i politička i kulturna neravnopravnost. Sve je to upućivalo radnike da budu borbeni, da zahtijevaju svoja prava, bilo u spontanim akcijama, bilo organizirani.¹

Zagreb je bio i središte političkoga, te kulturnog života Hrvatske, pa i Jugoslavije. Te su činjenice izravno i posredno utjecale na razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta, i njegova političkog i sindikalnog dijela, te njegova određivanja u sferi kulture. Kao što je poznato Zagreb je kao središte hrvatske buržoazije bio i centar opozicionoga građanskoga političkog života u zemlji te, dakako, u Hrvatskoj. Poseban pečat građanskomu političkom životu davalo je djelovanje Hrvatske (republikanske) seljačke stranke i organizacija pod njezinim utjecajem. U tim je organizacijama imao posebno mjesto Hrvatski radnički savez, osnovan 1921.

¹ O položaju i strukturi radničke klase Zagreba pisala je do sada uglavnom M. Kolar-Dimitrijević. Njezini se radovi spominju u daljnjem tekstu.

godine (osnovali su ga pravaši iz Hrvatske zajednice, a H(R)SS ga je preuzela pod svoje vodstvo 1922. godine) kao glavni protivnik komunističkih i njihovih simpatizera (osobito u tridesetim godinama) u borbi za utjecaj na radnike, te njihovo organiziranje i usmjeravanje. Taj je savez, kao ekspozitura H(R)SS-a u radničkoj klasi, pokušavao onemogućiti političko i sindikalno djelovanje KPJ i njezinih organizacija (ali i svih drugih organizacija u radničkom pokretu — prije svega onih socijalističkih), otupiti oštricu klasne borbe radnika i podvrći radnike utjecaju i vodstvu H(R)SS-a.²

U Zagrebu je bilo i sjedište režimskih građanskih stranaka, za područje Hrvatske, te sjedište upravnih organa vladajućeg režima, policije, žandarmerije i donekle vojske.³ U određenim situacijama režimske su stranke pokazivale također interes za radnike pa su posredstvom sindikalnih organizacija pokušavale utjecati na radnike — izrazit je primjer od polovice tridesetih godina Jugoslavenski radnički savez (JUGORAS) čije je sjedište također bilo u Zagrebu; u tom smislu djeluju od 1930. do 1934. godine i Jugoslavenski nacionalni radnički sindikati (JNRS), a i njihovo sjedište za Hrvatsku nalazi se u Zagrebu.⁴

Kao središte katoličke crkve za cijelu Hrvatsku Zagreb je i sjedište njezinih sindikalnih organizacija pomoću kojih ta crkva nastoji okupiti radnike, otupiti oštricu njihove borbe posredstvom Jugoslavenskoga strukovnog saveza, odnosno Radničkoga strukovnog saveza, koji se u tridesetim godinama stopio s Hrvatskim radničkim savezom.⁵

Posebnu ulogu u odnosima između buržoazije i radnih slojeva u Zagrebu imala je gradska uprava, odnosno gradsko zastupstvo — gdje su, dakako, u većini bili predstavnici građanskih slojeva od gradonačelnika do gradskih zastupnika i činovnika u upravnim službama. Do 1929. godine gradska je uprava imala određenu samoupravu, u gradskom je zastupstvu bilo i izabranih predstavnika radnika; nakon te godine ograničena je samouprava i sve se odvija u skladu sa zahtjevima centralne vlasti u

² Usp. o tome D. Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi*, Zagreb 1978; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Beograd 1980; u tim je knjigama dana opća ekonomsko-politička situacija u zemlji. O građanskoj politici u Hrvatskoj usp. osobito Lj. Boban, O političkom previranju na selu u Banovini Hrvatskoj, *Istorija XX veka*, zbornik radova, II/1961; isti, Zagrebačke punktacije, isto, IV/1962; isti, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965; isti, Svetozar Pribičević u opoziciji 1928—1936, Zagreb 1974; isti, Maček i politika HSS-a 1928—1941, Zagreb 1974, knj. 1 i 2. U svim radovima spomenuta je i ostala relevantna literatura. O problemu djelovanja Hrvatskoga radničkog saveza usp. B. Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921—1941*, Zagreb 1983.

³ Isto i B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970; N. Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925—1928*, Beograd 1974; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918—1941*, Zagreb 1975; *Politički život Jugoslavije 1914—1945*, zbornik radova Beograd 1973; T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969. U tim je knjigama spomenuta i ostala relevantna literatura.

⁴ O tim sindikatima usp. B. Janjatović, *Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969. i 1/1970.

⁵ Isto i M. Stiploviček, *Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922*, Ljubljana 1979, na više mjesta.

Beogradu. Nema više ni biranja gradskih zastupnika, a u gradskom zastupstvu nema više predstavnika radnika, odnosno i oni koji tobože zastupaju radnike više-manje odgovaraju režimu.⁶

Koncentracija buržoazije, njezinih organa vlasti i političkih, te raznih drugih organizacija, bez obzira jesu li režimske ili opozicione — buržoazija je uglavnom jedinstvena u svom odnosu prema radničkoj klasi i radnim slojevima uza sve razlike i sukobe oko vlasti, ekonomskih i ostalih interesa — davala je posebno značenje razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta. Građanske su snage dominirale političkim životom, pa se činilo da su potpuno istisnule radničke političke organizacije. Jer, kao što je poznato, Komunistička partija Jugoslavije, pa, dakako, i njezina organizacija u Zagrebu, u većem se dijelu ovoga razdoblja nalazila u ilegalnosti. Zabranjena i progonjena, s mnogim unutrašnjim slabostima, KPJ je ipak uspijevala ne samo povremeno izaći iz duboke ilegalnosti nego se uključiti i u politički život i postati značajnim društvenim i političkim faktorom osobito u godinama uoči početka narodnooslobodilačkoga rata i socijalističke revolucije. Od stranke u ilegalnosti, s ruba političkoga života, ona se probijala u značajne tokove društvenih procesa. U tome su određenu ulogu imale i sve njezine organizacije, odnosno organizacije pod njezinim utjecajem. Takav je bio Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), odnosno njegova zagrebačka organizacija i forumi toga pokreta za šire područje Hrvatske što su se nalazili u Zagrebu.⁷

Kao masovne, a od kraja 1920. godine i jedine legalne radničke organizacije, ili barem legalne između čestih zabrana i progona, tu su ulogu u širim slojevima radnika imali sindikati (javljali su se pod imenima Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije — CRSVJ, zatim Međusavezni sindikalni odbor, odnosno Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije, poznat po imenu Nezavisni sindikati, te na kraju Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije — URSSJ, što su ga komunisti i njihovi simpatizeri u tridesetim godinama pretvorili iz reformističke u borbenu radničku organizaciju).⁸

⁶ O toj problematici isto kao i u bilj. 1.

⁷ O povijesti KPJ, odnosno o njezinoj ulozi u političkom životu vidi i lit. u bilj. 2 i 3. Usp. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969; J. Broz Tito, Borba i razvoj KPJ između dva rata, zbornik Tito-Partija, Zagreb 1977; *isti*, Šezdeset godina revolucionarne borbe SKJ, Beograd 1979; S. Cvetković, Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928, Beograd 1966; Četiri decenija Saveza komunista Hrvatske, zbornik radova, Zagreb 1977; P. Damjanović, Tito na čelu Partije, Beograd 1968; *isti*, Tito pred temama istorije, Beograd 1977; J. Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941, Beograd 1978; M. Konjević, Radnički pokret u Slavoniji 1929—1941, S. Brod 1981; D. Pešić, Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919—1935, Beograd 1983; Peta zemaljska konferencija KPJ, zbornik radova, Zagreb 1972; M. Vasić, Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941, Beograd 1977; Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941, Zagreb 1967. To su, dakako, samo neki naslovi. O ostaloj literaturi osobito za područje Hrvatske bit će riječi dalje u tekstu. U tim se knjigama spominje i druga relevantna literatura.

⁸ O sindikalnom pokretu ima relativno mnogo literature, pa je zato ovdje posebno izdvojena. Osim radova J. Cazića o kojima će biti riječi nešto više dalje u tekstu, te nekih drugih za područje Hrvatske, valja spomenuti: M. Milenković, Sindikalni pokret u Srbiji 1921—1929, Beograd 1979; N. Jovanović, Sindikalni pokret u Srbiji 1929—1934, Beograd 1979; Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u

Međutim, radnička klasa i u Zagrebu i u Jugoslaviji uopće, nije bila jedinstvena ni u političkom ni u sindikalnom pogledu. U njoj su u toku međuratnog razdoblja djelovali i socijaldemokrati, odnosno socijalisti, okupljeni od 1921. godine u Socijalističkoj partiji Jugoslavije, te s nizom sindikalnih organizacija od Općega radničkog saveza (ORS), Glavnoga radničkog saveza (GRS) do Ujedinjenoga radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (1925. godine), Saveza grafičkih radnika Jugoslavije, te Saveza bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČJ). Tridesetih godina neke od tih organizacija — već spomenuti URSSJ, a također i SBOTIČJ — preuzeli su u svoje ruke komunisti i njihovi simpatizeri. Sve su te socijaldemokratske organizacije imale svoja sjedišta u Zagrebu za područje Hrvatske i Slavonije, pa dijelom i Jugoslavije. I socijalisti su također bili žestoki protivnici komunističke ideje, organizacije i akcije, pa je revolucionarni radnički pokret bez obzira na relativnu malobrojnost socijalista u Zagrebu i Hrvatskoj, i njihov ne baš veliki društveni utjecaj, morao s njima voditi neprestane borbe i to velikim dijelom baš u Zagrebu.⁹

Zagreb je u toku međuratnog razdoblja bio i stalno mjesto obračuna i bitki između buržoazije i radničke klase, te radnih slojeva. Tu se s više ili manje žestine vodio neprekidan klasni rat. Revolucionarni radnički pokret ovdje se razvijao ne samo u stalnom sukobu s režimom nego i s opozicionom građanskom strankom — Hrvatskom (republikanskom) seljačkom strankom, ali i u sukobima sa socijalistima i, prvenstveno, s njihovim sindikalnim organizacijama.

U isto je vrijeme Zagreb bio i središte kulturnoga života — ovdje je bila koncentracija škola, od osnovnih do univerziteta, umjetničkog života (od likovnog do muzičkog), od književnosti do publicistike raznih vrsta, te dakako znanosti. Jednom riječju Zagreb je bio središte s koncentracijom inteligencije koja se tek obrazovala, ali i one koja je postigla vrhunske domete u svom načinu izražavanja, dakle stvaralačke. Sve je to imalo odraza i na razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta od organiziranja raznih kulturno-prosvjetnih akcija do činjenice da je ovdje, na toj kulturnoj osnovi, umnogome izrasla inteligencija iz same radničke klase, ljudi koji su formulirali program komunističkog pokreta, osmišljavali njegove akcije uvijek u kritici tadašnjeg društvenog sistema, ali i u uskoj vezi s međunarodnim komunističkim pokretom.

Prema tome, riječ je o izuzetno složenim, ali i vrlo bogatim okolnostima, uzrocima i posljedicama što su imale značenje za razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta. Sve se one ovdje, dakako, ne mogu već i zbog malo

Jugoslaviji, zbornik radova, Beograd 1969; A. Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini, 1935—1941, Sarajevo 1972; isti, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941, Beograd 1978; Tito, radnička klasa i sindikati, zbornik radova, Beograd 1979; u tim je knjigama spomenuta i ostala relevantna literatura.

⁹ Usp. T. Milenković, Socijalistička partija Jugoslavije, Beograd 1974; I. Karabegović, Reformistički pravac u radničkom pokretu BiH 1919—1941, Sarajevo 1979; M. Ašković, J. Radmilović, N. Petrović, Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — SBOTIČJ — 1902—1941, Beograd 1971. O lit. o sindikalnom pokretu usp. i B. Janjatović, Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1970, 149—159.

prostora izreći. Postavlja se pitanje, međutim, je li moguće obraditi tako složene okolnosti i probleme razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu, imamo li na raspolaganju dovoljan broj izvora. Iza ovoga slijedi pitanje što je do sada u literaturi urađeno da se osvijetli dio problema toga složenog razvoja — jer kao što znamo do danas još nema cjelovite, opsežne, znanstvene obrade povijesti revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu između dva svjetska rata, iako postoji dug niz radova od članaka do monografija u kojima se ta povijest obrađuje, ili u pojedinim svojim aspektima, ili kao dio većih cjelina ili opet, u jednom slučaju, kao pregled problema odnosno značajnih događaja i njihovih uzroka te posljedica.

Na prvo pitanje može se odmah reći: izvorne građe, i arhivskog porijekla, i suvremene štampe, pa umnogome i memoarske građe ima mnogo. Ona, na žalost, još uvijek nije potpuno istražena, a neka čak nije ni dostupna. Uz to valja reći da zbog specifičnosti razvoja komunističkoga pokreta, koji je u svom političkom dijelu bio uglavnom u dubokoj ilegalnosti u čitavom međuratnom razdoblju, vjerojatno ima više dokumenata o djelatnosti komunista i njihovih simpatizera nastalih u organima i organizacijama koje su se borile protiv komunističke ideologije, organizacije i akcije, nego onih koji su nastali djelovanjem same KPJ, SKOJ-a, a dijelom i sindikata. Naime, zbog uvjeta duboke ilegalnosti nisu se ni stvarali mnogi dokumenti, a mnogi su izgubljeni ili se nalaze u prijepisu raznih organa i organizacija što su vodile represivnu politiku prema KPJ i organizacijama pod njezinim utjecajem. Zbog toga svaki istraživač povijesti revolucionarnoga radničkog pokreta uopće, pa i onoga u Zagrebu, mora uzeti u obzir da će mnoge podatke o tom pokretu naći u dokumentima ili u štampi, koji govore o djelovanju građanskih političkih stranaka ili su nastali njihovim djelovanjem, zatim djelovanjem režima i njegovih organa. Osobito se to odnosi na one događaje i situacije kad su se te stranke konfrontirale s KPJ i njezinim organizacijama ili opet kad su u program svoje aktivnosti unosile i borbu s KPJ i organizacijama pod njezinim utjecajem. To znači da valja istražiti i takve vrste dokumenata, odnosno štampe, a oni su razasuti u raznim fondovima i zbirkama u arhivima širom zemlje, ali osobito u Arhivu Hrvatske, Historijskom arhivu grada Zagreba, Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske — u Zagrebu, te u Arhivu Jugoslavije, Arhivu CK SKJ u Beogradu, itd.¹⁰

Arhivska građa, dakle oni dokumenti što su nastali djelovanjem organa i organizacija, te određenih istaknutih pojedinaca iz samoga revolucionarnoga radničkog pokreta, njegova političkoga i sindikalnoga dijela, te svih drugih oblika djelovanja, razasuta je u raznim fondovima i zbirkama, koje sadrže ne samo materijale što se izravno odnose na Zagreb nego i one koji govore o cjelini komunističkoga pokreta u zemlji, i u samom Zagrebu i širom zemlje, pa i u inozemstvu. Opsežna arhivska građa, i za samu KPJ, SKOJ, i za sindikalne organizacije (čak se može tvrditi da je za njih izra-

¹⁰ O građi što se čuva u pojedinim arhivima postoje u svakom od njih popisi, regeste ili druga pomagala. Neki su od tih popisa i objavljeni. Npr. Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjeljenjima u SR Bosni i Hercegovini, Beograd 1981. Postoje takvi podaci i za neke druge arhive, tako za one u Vojvodini, savezne arhive, arhive

u Makedoniji i G. Goru.

zito opsežna zbog toga što je gotovo potpuno sačuvan arhiv Radničke komore u Zagrebu, te niza strukovnih sindikata) nalazi se u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (AIHRPH) — npr. fond Radničke komore, fondovi pojedinih strukovnih saveza, zbirka letaka, zbirka mikrofilmova iz fonda Kominterne, itd. U tom su arhivu sačuvani također opsežni materijali koji govore i o revolucionarnom radničkom pokretu u Zagrebu i o komunističkom pokretu uopće a nastali su djelovanjem represivnih organa, prije svega policije (npr. zbirka Policijski kartoni te zbirka raznih policijskih izvještaja).¹¹ Izvorne građe koja govori o toj problematici ima i u Historijskom arhivu grada Zagreba (fond Gradskog poglavarstva), zatim u Arhivu Hrvatske (fond Savska banovina, Banovina Hrvatska, fond Državnog nadodvjetništva, itd.).¹² Značajan broj dokumenata što govore o djelatnosti KPJ, SKOJ-a, pa i sindikata u Zagrebu, nalazi se u Arhivu CK SKJ u Beogradu.¹³ Najveći broj tih dokumenata nalazi se u fondu Kominternu (od kojih je velik broj pohranjen i u AIHRPH, kako je već rečeno, ali su ti teško čitki zbog slabe tehnike) — što su zapravo prijepisi, prijevodi ili foto-kopije dokumenata iz arhiva Kominterne u Moskvi. Dokumenta koji izravno, ali i posredno, svjedoče o komunističkom pokretu u Zagrebu između dva svjetska rata ima i u raznim drugim ustanovama širom zemlje od muzeja do arhiva, što sve sada nije moguće precizirati.

Dio tih dokumenata do sada je objavljen. Objavljeno je nekoliko zbirki dokumenata uglavnom o cjelini komunističkoga pokreta, njegova političkog i sindikalnog dijela, ali se u njima, kao što je već rečeno, nalaze podaci i o Zagrebu. Posebnu grupu tih zbirki čine dokumenti što su nastali djelovanjem određenih istaknutih pojedinaca, od kojih su neki velik dio svoje aktivnosti posvetili razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu. Prva zbirka dokumenata o cjelini komunističkog pokreta nastala je još 1949, odnosno 1950. godine, i to je Istorijski arhiv KPJ, Kongresi i zemaljske konferencije 1919—1937, tom II. Ta je edicija i danas još aktualna jer iako se prilično odmaklo u istraživanju komunističkog pokreta još uvijek ona prezentira ponegdje u cijelosti i još više u dijelovima određene događaje i procese.¹⁴ Josip Cazi je 1955. i 1956. godine objavio dvije zbirke dokumenata za povijest sindikalnoga pokreta u Hrvatskoj pod naslovom Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj. Od obnove pokreta do kongresa ujedinjenja (1917—1919), te od kongresa ujedinjenja do Obznane (1919—1920).¹⁵ To su edicije u kojima se neki dokumenti donose u cijelosti, a mnogi u dijelovima, pa ta zbirka, iako je i danas aktualna kao podsjetnik za istraživanje, ne daje potpuni uvid u opsežnu dokumentaciju o sindikalnom pokretu u to vrijeme. Treba reći da se velik dio tih dokumenata, odnosno odlomaka dokumenata odnosi na Zagreb, gdje je u to vrijeme bio i centar sindikalnog djelovanja. I danas je još uvijek vrijedan rad Josipa Vidmara s naslovom Prilozi

¹¹ O tome govore inventari i drugi popisi građe u AIHRPH.

¹² O tome također postoje podaci u tim arhivima.

¹³ ACKSKJ ima također iscrpne popise građe što je čuva.

¹⁴ Ta je edicija objavljena u Beogradu 1949.

¹⁵ Zagreb 1955. i 1956.

građi za povijest 1917—1919. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije u nas — objavljen u dva dijela — 1958. i 1959. godine.¹⁶ Edib Hasanagić je u povodu četrdesete godišnjice osnivanja KPJ objavio zbirku dokumenata s naslovom Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941. u kojoj je donio i neke koji se odnose na razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu.¹⁷ Za Osmu mjesnu konferenciju zagrebačkih komunista održanu u veljači 1928. godine, taj prijeloman događaj ne samo u povijesti zagrebačke partijske organizacije nego i komunističkoga pokreta u cijeloj zemlji jer je otvorio nove putove u organiziranju i djelovanju komunista do sada je pokazan — za razliku od drugih razdoblja — velik interes. Rezultirao je, među ostalim, i objavljivanjem građe s te konferencije i to dvaput. Prvi je put to učinio Mane Trbojević pripremvši 1959. godine tada poznate i dostupne materijale s te konferencije kao i sjećanja na nju ne upuštajući se u šire komentare. To je edicija s naslovom VIII mjesna konferencija zagrebačke organizacije KPJ (Građa).¹⁸ Drugi je put ista građa, dopunjena nekim novopronađenim materijalima i ocjenama J. Broza Tita, E. Kardelja i V. Bakarića — izrečenim na raznim partijskim skupovima poslije oslobođenja zemlje, uz komentare što ih je pripremila Gordana Vlačić, objavljena 1980. godine.¹⁹ Građu o čuvenom sudskom procesu protiv Josipa Broza i drugova u Zagrebu 1928. godine objavio je Mihael Sobolevski u knjizi Bombaški proces Josipu Brozu.^{19a} U novije je vrijeme pokrenuta biblioteka Izvori za istoriju SKJ, koja će imati tri serije: serija A odnosi se na dokumente CK KPJ/SKJ, serija B na dokumente CK SKOJ-a, a serija C na dokumente centralnih organa revolucionarnih sindikata. Ta je biblioteka pokrenuta na inicijativu Odbora Predsedništva CK SKJ za izdavanje istorijske građe SKJ, a u organizaciji i pripremi Arhiva CK SKJ, te Instituta za savremenu istoriju iz Beograda. Do sada su u seriji A objavljene dvije knjige: Peta zemaljska konferencija KPJ (19—23. oktobar 1940) i Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20—24. jun 1920), Plenarne sednice CPV KPJ (februar—decembar 1920).²⁰ Za razliku od većine drugih spomenutih edicija te su knjige popraćene opsežnim komentarima, kronologijom, indeksima, itd. što govori, i uza sve kritičke primjedbe koje su već upućene ili bi se mogle uputiti tim edicijama,²¹ da je riječ o znanstvenom objavljivanju građe. Iz te serije valja uskoro očekivati nove knjige — a sve će one, bez sumnje, dati nove materijale i o razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu. Iz te biblioteke u seriji C objavljena je do sada knjiga Dokumenti Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugo-

¹⁶ *Arhivski vjesnik*, sv. I i II, 1958. i 1959.

¹⁷ Zagreb 1959.

¹⁸ Zagreb 1959.

¹⁹ Zagreb 1980.

^{19a} Zagreb 1977.

²⁰ Beograd 1980. i 1983. Knjigu Peta zemaljska konferencija priredili su P. Damjanović, M. Borić i D. Lazarević, a glavni i odgovorni urednik te edicije je U. Vujošević. Knjigu Drugi (Vukovarski) kongres priredili su U. Vujošević i V. Kovačev.

²¹ Odmah nakon objavljivanja, o knjizi Peta zemaljska konferencija održano je u Beogradu šire savjetovanje na kojem je uz pohvale izrečeno i prilično kritičkih primjedbi.

slavije 1919—1921, također popraćena opsežnim komentarima, kronologijom, itd.²² Sigurno će se uskoro i u seriji C, ali i u seriji B, pojaviti nova izdanja, pa će objavljena građa i za zagrebački radnički pokret biti mnogo opsežnija.

U knjigama u kojima su objavljena sabrana ili izabrana djela pojedinih istaknutih sudionika komunističkog pokreta, osobito onih koji su bili vezani za rad u Zagrebu u određenim razdobljima ili su zbog svoje vodeće funkcije morali poznavati i razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu — također ima izvornih materijala nužnih za poznavanje ove tematike. To su knjige objavljene uglavnom posljednjih desetak godina. Takvi su Izabrani spisi Blagoja Parovića, objavljeni u tri knjige od 1976. do 1978. godine.²³ Zatim, knjiga Ivan Krndelj, Građa za monografiju objavljena 1977. godine.²⁴ Te su godine počela izlaziti i Sabrana djela Josipa Broza Tita, od kojih je do sada izišlo petnaest knjiga, od toga šest za međuratno razdoblje.²⁵ Objavljena je i knjiga Đuro Đaković, Život i djelo. Građa za monografiju 1979. godine.²⁶ Sve su te knjige građe kritički prezentirani razni izvorni materijali od novinskih članaka do izvještaja i direktiva koje su ti istaknuti komunisti, rukovodioci KPJ i revolucionarnih sindikata, pisali u vezi sa svojim radom u samom Zagrebu ili kao vođe komunističkoga pokreta u zemlji. Posebno mjesto među njima ima Josip Broz koji je 1927. i 1928. godine počeo upravo u Zagrebu borbu za KPJ i komunistički pokret uopće da bude glavni pokretač radničke klase i radnih slojeva u njihovoj borbi s buržoazijom na osnovi unutarnje čvrstine, usmjerenosti i osposobljenosti za rješavanje bitnih pitanja klase i vremena. Kao njegovi suradnici u tome su vidno mjesto imali i Blagoje Parović, i Ivan Krndelj, i Đuro Đaković. Zagreb je i u tridesetim godinama bio za Josipa Broza Tita važna karika u stvaranju čvrste i jedinstvene KPJ, partije jedinstva misli i djela, osobito u pripremama revolucije, pa zbog toga Sabrana djela Josipa Broza Tita imaju izuzetno važno mjesto kao izvorna građa za tu problematiku. Podataka o revolucionarnom radničkom pokretu u Zagrebu ima i u drugim edicijama — npr. i u nedavno objavljenoj knjizi Mitar Trifunović Učo. Građa za monografiju, gdje se govori o vezama zagrebačkih komunista s komunistima u Bosni i Hercegovini.²⁷

Suvremena radnička štampa, što znači prije svega ona pod vodstvom ili utjecajem KPJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, ali i ona koju su izdavali socijaldemokrati odnosno socijalisti, također svjedoči o razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu između dva svjetska rata.

²² Beograd 1983. Knjigu je pripremio T. Milenković.

²³ Beograd 1976. i 1978. Knjigu su pripremili N. Jovanović i Đ. Piljević.

²⁴ Beograd 1977. Priređivači su A. Hadžirović, I. Karabegović i A. Ramljak.

²⁵ Beograd 1977 — prve četiri knjige, peta je objavljena 1978, a šesta 1979. godine. Pripremu i izdavanje knjiga organizirao je Institut za savremenu istoriju u Beogradu, a priređivači za svaku knjigu su uglavnom drugi autori. Tako je prvu knjigu priredila U. Vujošević, drugu Đ. Lazarević, treću su priredili P. Damjanović i D. Lazarević, četvrtu P. Damjanović i J. Vrcinac, petu i šestu P. Damjanović.

²⁶ Slavonski Brod 1979. Knjigu je priredila U. Vujošević.

²⁷ Tuzla 1983. Knjigu su priredili A. Hadžirović, I. Karabegović, I. Stanić.

Kao što je poznato, osobito je brojna bila štampa što ju je izdavala sama KPJ ili je bila pod njezinim utjecajem, ali i ona koja se ubraja u tzv. sindikalna glasila. Važno je još istaći da je ona izlazila gotovo u kontinuitetu, pa to omogućuje opsežna istraživanja. To su listovi »Istina« (1919—1920), »Novi svijet« (1920), »Borba« (1922—1929) — legalna glasila KPJ, odnosno Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), što je djelovala pod vodstvom ilegalne KPJ. U razdoblju do 1929. godine u Zagrebu izlaze i ovi listovi pod vodstvom SKOJ-a: »Crvena zastava« (1919), »Omladinska borba« (1923—1924), te neki drugi. Tada izlaze i sindikalna glasila: »Hrvatski tipograf« — pokrenut još 1898. godine (1919—1920), »Radnik« (1920), »Štampa«, odnosno »Organizovani radnik« (koji je izlazio i u Beogradu) (1921—1929). U tom razdoblju posebno mjesto imaju listovi za kulturnu problematiku: »Plamen« (1919), »Književna republika« (1923—1927). U razdoblju nakon 1929. godine i dalje je takva štampa brojna, ali sada ima i svojih osobitosti. Naime, često su listove, koji u svojim naslovima imaju istaknutu npr. komunalnu, sindikalnu ili neku drugu problematiku, pokrenuli komunisti ili opet (osobito u slučaju sindikalnih glasila) legalni forum iza kojega zapravo stoji ilegalna KPJ. Takvi su listovi npr. »Zaštita čovjeka« (1928—1929), »Glas Trešnjevke« (1933), »Pregled« (1934—1935), »Odjek« (1935—1936), i neki drugi. Kasnije su sindikalni listovi — »Radnik« (1936—1938), »Radnički list« (1938), »Glas sindikalno organizovanih radnika« (1939—1940), te »Radnički tjednik« (1940—1941) — umnogome imali ulogu i zadaću političkih glasila ilegalne KPJ, i to ne samo za Zagreb nego i za cijelu zemlju. U tom razdoblju valja spomenuti i listove za kulturnu problematiku: »Literatura« (1931—1933), »Književni savremenik« (1936), »Kultura« (1937—1938), »Znanost i život« (1937—1938), »Izraz« (1939—1941), »Pečat« (1939—1940) — da spomenemo samo neke. U cijelom razdoblju izlazilo je i relativno mnogo ilegalnih listova, bilo onih partijskih, bilo skojevskih. Takvi su: »Srp i Čekić« (1925—1941), »Proleter« (1929—1942), »Crvena zastava« (1930—1931), »Komunistički studentski bilten« (1934), »Novi student« (1935—1939) itd. od kojih su neki ili samo štampani u Zagrebu ili čak pokrenuti kao npr. »Proleter«, organ CK KPJ čijih je pet brojeva izišlo 1929. godine upravo u Zagrebu.²⁵

Kako je već rečeno, za istraživanje te problematike važno je uzeti u obzir i socijaldemokratska, odnosno socijalistička glasila: npr. »Radnički glasnik« (1918—1939), »Crvena zastava« (1925—1929), »Radničke novine« (1922—1936) — koje su izlazile u Beogradu i u Zagrebu, »Slobodna riječ« (1922—1923. i 1936—1940). Te su novine izdavali socijaldemokrati, odnosno socijalisti u razdoblju do 1929. godine uglavnom jedinstveni, a nakon toga podijeljeni na one iz grupe Ž. Topalovića koji su imali snažne utjecaje u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSSJ) i na one iz grupe V. Haramine — čije je sjedište bilo u Zagrebu, tj. u Općem radničkom savezu (ORS). Socijalisti su uz to izdavali i razne biltene, kalendare, časopise ili revije — pa i njih valja uzeti u obzir. Sva su ta glasila bila u sukobu s komunističkim glasilima, odnosno odražavala su neprijateljske stavove socijalista, odnosno socijal-

²⁵ Usp. V. Rajčević, Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941), *Putovi revolucije*, 3—4/1964, 530—552. Usp. o tome i lit. u bilj. 7 i 8.

demokrata prema KPJ, SKOJ-u i revolucionarnim sindikatima, ali osim te političke njihove opredijeljenosti valja uzeti u obzir da se u njima govorilo o mnogim akcijama radničke klase Zagreba i njezinoj borbi. Zato su ona ovdje, za razliku od niza građanskih listova, i posebno navedena.²⁹ Sva ta legalna štampa i komunističke i socijalističke provenijencije čuva se danas u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, gdje se nalazi najbogatiji fond takve periodike u Jugoslaviji. Međutim, te štampe ima i širom Jugoslavije, a i u inozemstvu, pa i o tome valja voditi računa.

Posebna su vrsta izvora, kao što je općepoznato, sjećanja pojedinih sudionika događaja. Pisali su ih ili sami ili su ih za njih sastavili drugi dugi niz godina nakon što se određen događaj zbio, pa s tom činjenicom u njihovoj obradi valja ozbiljno računati. Ipak, i ona su važno svjedočanstvo o mnogim pitanjima iz prošlosti revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu. Ta se sjećanja mogu uglavnom podijeliti u dva dijela. Jedna se sjećanja čuvaju u arhivima, a druga su objavljena. U Arhivu IHRPH postoji posebna zbirka Memoarska građa gdje se čuvaju sjećanja prikupljena uglavnom od onih aktivista revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu koji su djelovali u tridesetim godinama (npr. S. Šalamun, Đ. Špoljarić itd.).³⁰ Takvih sjećanja ima i u drugim arhivima, pa i širom zemlje — ako su ih davali ljudi koji su bili povezani za Zagrebom.

Objavljena su sjećanja, dakako, pristupačnija, ali ih za sada još uvijek nema dovoljno. Ipak među njima valja spomenuti ove: relativno velik broj aktivista iz Zagreba dao je svoja sjećanja u Zborniku sjećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta — Četrdeset godina, objavljenom još 1960. godine. Oni su govorili o svome radu u KPJ, SKOJ-u ili u sindikatima. Neki su od njih bili istaknuti sudionici, a neki manje poznati. To su sjećanja Pavla Gregorića, Stjepana Šalamuna, Dragana Dužanca, Drage Škorića, Dragutina Sailija, Marka Zovka, Dragutina Veselog, Marka Belinića, Grge Jankesa, Mihajla Vraneša, Matije Uradina, Ivana Krajačića, Zlate Miler, Josipa i Danice Cazi, Lea Matesa, Ede Stancića, Antona Bibera, Mirka Vanića, Josipa Broza Tita, te mnogih drugih.³¹ U svim tim sjećanjima ima mnogo detalja iz bogata djelovanja komunističkog pokreta u Zagrebu: u nekima, uglavnom u ovisnosti o ulozi sudionika u zbivanjima kojih se sjeća, ima i ocjena tokova razvoja toga pokreta. Sva su ta svjedočanstva korisna za sagledavanje i odnosa među sudionicima komunističkog pokreta i opće situacije u kojoj se razvijao.

Uz ta sjećanja, kao evokacija na određene događaje iz povijesti revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu između dva rata, korisna za istraživače bit će i sjećanja prikupljena i objavljena u zborniku sjećanja Zagreb 1941—1945, do sada u dvije knjige.³²

Duže vremensko razdoblje i to u posebnim knjigama obuhvaća nekoliko objavljenih sjećanja koja su pisali ili sami istaknuti sudionici događaja, u pravilu živo evocirajući zbivanja i ljude s kojima su surađivali, ili su ih

²⁹ O tome vidi u: *T. Milenković*, Socijalistička partija Jugoslavije. Usp. i bilj. 7, 8 i 9.

³⁰ AIHRPH, Memoarska građa.

³¹ Beograd 1960.

³² Zagreb 1982. i 1983.

po sjećanju sudionika sastavili drugi — pa su takva sjećanja umnogome nedorečena, čak i suviše iskonstruirana. Među prvima valja spomenuti Kazivanja o jednom pokoljenju (u dva izdanja) Rodoljuba Čolakovića koji vrlo iskreno piše o sebi, o svojim lutanjima, o uspjesima, o nedoumicama, o porazima, o ljudima koje je susretao u dugom nizu godina, a među njima bilo je i mnogo sudionika revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu.³³ I sjećanja Srđe Price s naslovom Godine koje su prošle (1925—1937) imaju istu kvalitetu, pa će svakako svakom istraživaču komunističkog pokreta uopće, a zagrebačkoga posebno, biti uvelike korisna.³⁴ Svjedočenje Agate Oreški pod nazivom Sibirski pečat mnogo je manje i pouzdano i točno, iako je takvo kakvo jest vrlo potresno.³⁵

No, i pored brojnosti arhivskih izvora i suvremene štampe, pa i sjećanja, dakle primarnih i sekundarnih izvora (od kojih, dakako, nisu ovdje svi ni spomenuti) za povijest razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta između dva svjetska rata u Zagrebu, treba reći da s obzirom na njihovu sređenost i istraženost još uvijek ima i bit će mnogo problema u pisanju znanstveno obrađene historije toga pokreta. Uz to svi ti izvori ipak još uvijek neće moći dati odgovore na sva pitanja koja stoje pred istraživačem toga pokreta, i zbog toga što se radilo o ilegalnoj djelatnosti većega dijela pokreta, i zbog toga što baš zbog razloga ilegalnosti ti izvori ne govore o kontinuitetu zbivanja. Ipak, smatram da će njihovo sistematsko istraživanje uz pomoć dosadašnje brojne povijesne literature, historiografske i publicističke, u skorije vrijeme omogućiti barem cjelovitiji pregled razvoja toga pokreta u spomenutom razdoblju.

Kao što je već rečeno, od sada nema opširne, znanstveno utemeljene, cjelovite obrade razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu između dva svjetska rata, iako je Zagreb kao centar radničkog pokreta Hrvatske, pa i Jugoslavije, u to vrijeme, bio i morao biti objekt promatranja i proučavanja brojnih istraživača, od onih koji su obrađivali povijest Komunističke partije do onih koji su radili na povijesti sindikata u Hrvatskoj i u Jugoslaviji. Ipak, valja spomenuti, prije nego se bilo što kaže o obradi komunističkog pokreta u Zagrebu u spomenuto vrijeme u sklopu većih cjelina, nekoliko značajnijih radova koji za temu imaju ili položaj radničke klase, ili neku drugu pojavu u određenom odsječku toga razdoblja ili daju pregled problema u razvoju toga pokreta. Riječ je o relativno malom broju tekstova, ali među njima je nekoliko knjiga, odnosno zbornika radova. Knjiga Mire Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918. do 1931. godine obrađuje strukturu i položaj radničke klase i drugih radnih slojeva u vremenu od završetka prvoga svjetskog rata do početka velike ekonomske krize. Ona daje i niz podataka o razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta. To je izuzetno koristan prilog cjelovitoj obradi razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta jer određuje strukturu i položaj radničke klase Zagreba i drugih radnih slojeva — subjekta toga pokreta.³⁶ Za problematiku položaja i strukture radničke klase Zagreba

³³ Sarajevo 1968. i 1972.

³⁴ Sarajevo 1982.

³⁵ Zagreb 1983.

³⁶ Zagreb 1973.

nakon 1931. godine također je koristan prilog iste autorice s naslovom Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata (1931—1939).³⁷ U te su radove ugrađeni i neki drugi tekstovi, odnosno istraživanja iste autorice, od kojih valja spomenuti onaj objavljen u zborniku *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata: Obrisu strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka*.³⁸

U tom zborniku objavljeno je još jedanaest radova, zapravo proširenih referata podnesenih na znanstvenom skupu u povodu 40-godišnjice VIII mjesne konferencije zagrebačkih komunista u travnju 1968. godine, ali se deset njih izričito odnosi na Zagreb. Na prvom mjestu nalazi se rad Ivana Jelića, Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata — gdje je ukazano na glavne probleme razvoja komunističkog pokreta toga vremena. Gordana Vlačić u istom zborniku obrađuje temu Osmo konferencija zagrebačkih komunista i neki aspekti organizacionog pitanja u KPJ 1928. godine, i ukazuje na važnost pitanja organizacije uopće u vezi s poznatom konferencijom zagrebačkih komunista. Vojo Rajčević obrađuje veze, i programske, i akcije i organizacione, između KPJ i SKOJ-a u radu Osmo konferencija zagrebačke partijske organizacije i SKOJ. Leopold Kobsa piše o razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta do 1928. u radu Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije u razdoblju od obnove pokreta do Kongresa ujedinjenja s posebnim osvrtom na procese u zagrebačkoj organizaciji. Zdenka Šimončić obrađuje važnu pobjedu komunista na izborima 1920. godine u radu Mjesna politička organizacija SRP(K) Zagreba i izbori za Gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine. Stanislava Koprivica-Oštrić piše O djelatnosti NRPJ u Zagrebu, tj. o vremenu 1923. i 1924. godine. Zorica Stipetić dala je sintetski prikaz problematike u radu Pogledi zagrebačkih književnika komunista na osnovna društvena pitanja u razdoblju 1918—1927. godine. Ljubica Petrović obradila je Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929—1932. godine, a Bosiljka Janjatović dala je pregled sindikalnog djelovanja u tridesetim godinama u prilogu O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933—1941. godine. U istome je zborniku objavljena i diskusija istaknutih sudionika događaja iz prošlosti radničkoga pokreta Mirka Vanića, Mihajla Vraneša, Ruže Turković, Drage Škorića, Josipa Cazića i drugih. Zbornik radova *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, kad se pojavio, otvorio je sistematska istraživanja na znanstveni način bogate prošlosti zagrebačkog komunističkog pokreta, te je šteta što kasnije nisu ta istraživanja produžena.³⁹ Jer, tek 1976. godine pojavila se knjiga, zapravo prerađeni tekst doktorske disertacije, Gordane Vlačić, *Osmo konferencija zagrebačkih komunista* u kojoj je autorica dala kratki pregled

³⁷ *Povijesni prilozi*, 2/1983, 169—244.

³⁸ Zagreb 1969.

³⁹ Isto. B. Janjatović objavila je u prošlom broju *Časopisa za suvremenu povijest*, tj. u br. 2/1983, 1—31, rad *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu 1929—1934. godine*.

razvoja KPJ u Zagrebu do 1928, a obradila je na osnovi arhivskih materijala, suvremene štampe, te sjećanja sudionika događaja (među njima osobito Josipa Broza), tok i zaključke VIII mjesne konferencije zagrebačkih komunista određivši je kao prijeloman događaj u razvoju komunističkog pokreta u zemlji.⁴⁰ Zbornik radova Osmo mjesna konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ—SKJ kao moderne partije radničke klase iz 1978. godine, gdje su objavljeni prošireni referati s istoimenoga skupa, u svome prvom dijelu ima za temu povijesni razvoj vezan uz Osmu konferenciju što je i imenom naznačeno — Izvori i razvoj KPJ kao moderne partije radničke klase — i to ne samo u Zagrebu, nego i u Hrvatskoj, pa i Jugoslaviji. Svjedoče o tome 24 referata autora iz raznih krajeva zemlje o raznim pitanjima od određivanja KPJ prema nacionalnom, organizacionom, sindikalnom problemu u zemlji.⁴¹ Narcisa Lengel-Krizman u svojoj knjizi *Borbeni Zagreb*, što je objavljena 1980. godine, posvetila je tom razdoblju prvu glavu pod nazivom *Radnički pokret u Zagrebu u međuratnom razdoblju* i dala na osnovi literature kratki pregled njegova razvoja obuhvativši i političke i sindikalne organizacije i druge oblike aktivnosti.^{41a}

Posljednjih godina pojavile su se dvije knjige koje imaju za temu, među ostalim, revolucionarni radnički pokret u Zagrebu, bolje rečeno u njegove dvije općine — u Trnju i Trešnjevci. To su knjige *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji* izišla 1981. godine, te *Crvena Trešnjevka* objavljena 1982. godine. Teme revolucionarnoga radničkog pokreta — razvoj KPJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, te kulturno-prosvjetna djelatnost uz položaj radništva obradili su pojedini autori. Tako su u obje knjige objavljeni radovi S. Koprivice-Oštrić i V. Rajčevića na teme razvoja KPJ, odnosno SKOJ-a. U knjizi *Zagrebačka općina Trnje* M. Kolar-Dimitrijević i B. Janjatović obradile su položaj radnika i sindikalni pokret u jednom prilogu, a također u jednom prilogu M. Kolar-Dimitrijević i V. Oštrić kulturno-prosvjetnu i sportsku aktivnost. U *Crvenoj Trešnjevci* obrađene su teme o urbanizaciji — Vlado Oštrić, o privrednom razvoju — Z. Šimončić-Bobetko, o stanovništvu i položaju radništva — M. Kolar-Dimitrijević, o revolucionarnom sindikalnom pokretu — B. Janjatović. Uz to je u toj knjizi objavljen i velik broj sjećanja sudionika ili kraćih napisa o sudionicima i pojedinim događajima. Pisali su ih ili sami sudionici kao Stipe Ugarković, Vlado Mađarević, Milutin Baltić, Branko Broz itd. ili drugi pisci kao Ivan Očak, Miroslav Krleža, Jovan Hovan itd. Te su knjige, a svi su radovi u njima bez znanstvenoga aparata, umnogome pokazale da se i te dvije radničke općine, odnosno one u kojima je radnički pokret bio razvijen, moraju promatrati u sklopu zbivanja u cijelom gradu, iako su, dakako, dale određenu sliku kretanja i razvoja KPJ i organizacija pod njezinim utjecajem upravo na teritoriju tih općina.⁴²

⁴⁰ Zagreb.

⁴¹ Isto.

^{41a} Ljubljana 1980.

⁴² Zagreb.

Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata u svom kontinuitetu dakle nije tema sistematskoga znanstvenog istraživanja, iako je o tom pokretu već do sada nastalo relativno mnogo tekstova. Ali, kako je već spomenuto, u nizu knjiga, većih rasprava objavljenih u raznim zbornicima, a, dakako, i velikoga broja članaka koji obrađuju šira područja Hrvatske ili Jugoslavije, Zagreb i pokret radničke klase u njemu uvijek dolaze do izražaja. Zato je nemoguće u kraćem pregledu, kakav je ovaj članak, dati popis tih radova i ocjenu dostignutih rezultata jer bi se moralo govoriti o historiografiji koja se bavi komunističkim pokretom u Jugoslaviji između dva rata. Ipak, spomenut ću neke važnije i novije grupe takvih knjiga u kojima se obrađuju određeni aspekti razvoja komunističkog pokreta između dva rata u Hrvatskoj, a dijelom i Jugoslaviji.

Posebno mjesto ima Zagreb u radovima Josipa Cazića na teme iz sindikalnog pokreta između dva rata. J. Cazić je više kao istaknuti sudionik, ali i na osnovi bogate prikupljene građe iz arhiva i novina, napisao povijest Nezavisnih sindikata u tri knjige. Zatim slijede njegove tri knjige: *S puta reformizma na put klasne borbe. URSSJ i rad komunista u njemu 1929—1934. godine*, objavljena 1977; *Na političkoj liniji KPJ. URSSJ i rad komunista u njemu 1935—1940. godine* iz 1978, te na kraju *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije iz 1980. godine*. U svim tim knjigama značajno mjesto ima sindikalni pokret u Zagrebu, a osobito onaj pod utjecajem KPJ. Te su knjige, koje po načinu izlaganja pripadaju publicistici, koristan i iscrpan prilog i odgovor na mnoga pitanja iz bogate djelatnosti komunista i njihovih simpatizera u sindikatima, ali i radničke klase uopće, pa su nezaobilazne za sve istraživače komunističkog pokreta u nas.⁴³

U radovima Ivana Jelića, osobito onima koji obrađuju razvoj KPJ u tridesetim godinama, revolucionarni radnički pokret u Zagrebu ima također značajno mjesto. To su knjige *KP Hrvatske 1937—1941. godine* iz 1972, *KP Hrvatske 1937—1945. iz 1981. godine*, te *Komunisti i revolucija (1977)*, kao i *Uoči revolucije (1978. godine)*. U knjizi *KP Hrvatske 1937—1945.* objavljen je nešto izmijenjen (dopunjen novijom literaturom), ali i ponešto skraćeni tekst prve spomenute Jelićeve knjige. Jelić u tim svojim knjigama govori o cjelini komunističkoga pokreta, što znači o samoj KPJ, o SKOJ-u, o sindikatima, te drugim vrstama djelatnosti komunista u Hrvatskoj, a ponajviše u Zagrebu kao centru radničkog pokreta, spominjući relevantnu literaturu iz cijele Jugoslavije. Zato su i te knjige korisne za istraživača komunističkog pokreta u Zagrebu, i to za razdoblje od polovice tridesetih godina do početka socijalističke revolucije i narodnooslobodilačkog rata.⁴⁴

U radovima V. Rajčevića na temu Saveza komunističke omladine Jugoslavije, odnosno revolucionarnoga omladinskog pokreta, umnogome je na istaknutom mjestu i razvoj toga pokreta u Zagrebu. Njihova je vrijednost posebno u tome što se taj pokret obrađuje kontinuirano u toku ci-

⁴³ Isto. Prva knjiga *Nezavisnih sindikata* objavljena je 1962, druga 1964, a treća u dva sveska 1967. godine.

⁴⁴ Zagreb. Vidi bibliografiju radova I. Jelića u ČSP, 1/1982.

jeloga međuratnog razdoblja. I Rajčević spominje opsežnu literaturu na te teme s područja Jugoslavije. Glavne svoje rezultate Rajčević je objavio u knjizi *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, u dva sveska. Prvi obrađuje razdoblje od 1918. do 1928, a drugi od 1929. do 1941. godine.⁴⁵

Djelovanje intelektualaca-komunista, i onih koji su po obrazovanju to bili i oni koji su to postali u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata tema je gotovo svih radova Zorice Stipetić, pa ću ovdje spomenuti samo knjige: *Komunistički pokret i inteligencija*, iz 1980. godine, te *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, iz 1982. godine. Iako je to specifična problematika, važna je za sagledavanje cjeline komunističkog pokreta jer su intelektualci-komunista, rezimirajući iskustvo pokreta radničke klase, artikulirali zahtjeve i umnogome osmišljavali ideologiju pokreta. Budući da se aktivnost istaknutih intelektualaca za područje Hrvatske, pa i Jugoslavije, uvelike odvijala u Zagrebu, te knjige i drugi radovi Z. Stipetić daju odgovore na bitna pitanja o toj problematici, i to u kontinuitetu za razdoblje između dva rata.⁴⁶

Ivan Očak u svojim knjigama-biografijama određenih istaknutih sudionika komunističkog pokreta, kakve su one o V. Čopiću i o braći Cvijićima, te knjizi Krleža — *Partija daje uglavnom faktografsku rekonstrukciju tematike koju obrađuje, ne upuštajući se u kritiku izvora i često dajući i neargumentirane ili čak netočne ocjene o cjelini komunističkog pokreta*. No, i te knjige služe istraživačima revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu u razdoblju između dva rata umnogome zato što se u njima prezentiraju mnogi podaci inače nedostupni ili još nedostupni drugim autorima.⁴⁷

Za područje Hrvatske ima do sada i dug niz rasprava o temama iz povijesti komunističkog pokreta, što umnogome znači i onoga u Zagrebu. Takvi su prilozi S. Koprivice-Oštrić o Nezavisnoj radničkoj partiji, o Josipu Brozu Titu, o marksističkom obrazovanju, o socijalističkoj radničkoj školi i o drugim pitanjima.⁴⁸ Njima pripadaju i radovi B. Janjatović o temama iz sindikalnog pokreta sa širega područja Hrvatske, s velikom pažnjom usmjerenom zagrebačkomu revolucionarnom sindikalnom pokretu, ali i onomu što su ga vodile druge snage, protukomunistički orijentirane.⁴⁹ Rasprava o tim temama ima i iz pera niza drugih autora iz cijele Jugoslavije. O njima se ovdje neće posebno govoriti i zbog ograničenog prostora i zato što se mnogi od njih spominju u literaturi što je već ovdje navedena. I publicistička literatura na teme iz povijesti komunističkog pokreta u nas, kao što je poznato, relativno je brojna. I ona se ovdje neće posebno

⁴⁵ Isto. Bibliografija radova V. Rajčevića je objavljena na istom mjestu.

⁴⁶ Zagreb.

⁴⁷ Tu su knjige: *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, te *Braća Cvijići*, Zagreb 1982; knjiga Krleža — *Partija*. Miroslav Krleža u radničkom i komunističko pokretu 1917—1941, objavljena je u Zagrebu 1982. O problematici djelovanja intelektualaca više s književno-povijesnog aspekta pisali su do sada brojni autori od V. Mađarevića do S. Lasića, pa i ta literatura u opsežnijem prikazu mora doći do izražaja.

⁴⁸ Usp, bibliografiju radova S. Koprivice-Oštrić u ČSP 1/1982.

⁴⁹ Bibliografija radova B. Janjatović nalazi se na i. mj.

navoditi jer bi to zahtijevalo mnogo veći prostor od ovoga pregleda. No, već njezino spominjanje upućuje na problem koji stoji pred istraživačima zagrebačkog revolucionarnoga radničkog pokreta. Postavlja se pitanje kako sintetizirati i valorizirati te sve rezultate u budućem pisanju opsežne knjige o razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu. Odgovor je vjerojatno u tome da se o svakom od tih priloga ili radova, kad se bude obrađivao pojedini aspekt problematike, vodi računa u čemu će svakako biti korisne i bibliografije takvih radova što izlaze više-manje redovno.

Da zaključim. Prvo, što se tiče izvora arhivskih i suvremene štampe, te memoarske građe, smatram da bi valjalo još poraditi i na sređivanju svih tih vrsta izvora, pa čak i na njihovu dodatnom prikupljanju (osobito se to odnosi na memoarsku građu). Pretpostavlja to i objavljivanje arhivskih izvora, izdavanje fototipskih ili reprint-izdanja pojedinih listova. Kritika izvora bit će tako lakše provediva, a ona je, kao što je poznato, nužan preduvjet za bilo kakav daljnji rad na rekonstrukciji zbivanja, te, dakako, za interpretaciju povijesnih događaja i procesa. Drugo, dosadašnja literatura ustanovila je o zagrebačkom revolucionarnomu radničkom pokretu uglavnom njegove opće tokove. Uz to valja reći da je mnogo opsežnija za tridesete nego dvadesete godine, za drugi, a ne za prvi decenij razdoblja između dva svjetska rata. Ipak, ona nije ustanovila mnoge bitne činjenice, npr., iz organizacionoga razvoja toga pokreta (bez obzira na njegovu ilegalnost) u kontinuitetu, nije otkrila njegove specifičnosti, pa prema tome ni prave njegove domete u političkom i društvenom životu grada, te u komunističkom pokretu u zemlji uopće. Zbog toga pred istraživačima toga pokreta još uvijek stoje zadaci i istraživanja i interpretiranja ne samo organizacije nego i akcije da bi se moglo doći do interpretacije složenosti toga pokreta i njegovih dometa u društvenom životu uopće.